

Konstruování představ aktivního stárnutí v centrech pro seniory*

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ**

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Construction of the Idea of Active Ageing in Centres for Seniors

Abstract: Current demographic trends are calling forth the need to redefine the meaning of old age and its place in society. The concept of active ageing can be seen as a reaction to these efforts to reconceptualise life in old age. This article first briefly describes the context that gave rise to the term 'active ageing' and how this concept is framed as 'ageing well' in national and international documents and in the discourse of gerontology. Based on ethnographic studies of two centres offering leisure activities for seniors (mainly using participant observation and in-depth and informal interviews with clients and employees), the article shows 1) how the idea of active ageing and generally of being active as an desirable or undesirable lifestyle in old age is constructed in the framework of the centre's general operations, and 2) how the clients themselves relate to this idea. The objective of the article is to reveal the significance of active ageing in the formation of a normative image of 'ageing well', which on the one hand helps seniors break away from stereotypical notions of ageing, but on the other hand generates new inequalities based on the ability or willingness to 'age actively'.

Keywords: active ageing discourse; activity; ageing; ethnography; leisure; lifestyle in old age.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2010, Vol. 46, No. 2: 211–234

V devadesátých letech přijala Světová zdravotnická organizace termín „aktivní stáří“, jehož cílem bylo nabídnout pozitivní vizi stárnutí založenou především na udržení autonomie a nezávislosti ve stáří. Světová zdravotnická organizace definuje koncept aktivního stárnutí velice široce jako „proces, který maximálně rozvíjí

* Tato studie vznikla za finanční podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektu „Destandardizace životní dráhy v současné české společnosti“ (grant č. 403/09/0038). V letech 2008 a 2009 byly sběr dat a dílčí analytické práce autorky umožněny díky stipendijnímu programu Erste Foundation Generations in Dialogue Fellowship for Social Researcher 2008/2009. Za podnětné komentáře k tomuto textu bych chtěla poděkovat anonymním recenzentům/kám, stejně jako prof. PhDr. Ladislavovi Rabušicovi, CSc., prof. PhDr. Gerlindě Šmausové a doc. PhDr. Martinu Kreidlovi, M.A., Ph.D.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková, katedra sociologie, Fakulta filozofická Západočeské univerzity, Poděbradova 1, 306 14 Plzeň, e-mail: jmarhan@kss.zcu.cz.

příležitosti pro zdraví, participaci a ochranu seniorů, a tím zvyšuje kvalitu života v období stáří člověka“ [Active Aging. A Policy Framework 2002: 12]. Cílem této práce není zkoumat relevanci této definice a její praktické využití, ale poukázat na to, že koncept aktivního stárnutí v současné době nabývá různých významů, které ale shodně odkazují k představám aktivity a nezávislosti, a které poskytují normativní rámec pro vnímání jednotlivých životních stylů ve stáří. V tomto textu se zaměřuji na pronikání představy aktivního stárnutí do vnímání „správného“ života ve stáří v České republice. Aktivita se v současnosti stává klíčovým konceptuálním rámcem uchopování stárnutí, který má rovněž etický podtext v tom, že jasně vymezuje aktivitu ve stáří jako univerzální žádoucí stav [Katz 2000]. Cílem tohoto textu je analyzovat způsoby, prostřednictvím nichž se konstruuje obraz aktivního stáří jako stáří dobrého. Snažím se přitom ukázat, že aktivita ve stáří v současnosti reprezentuje idealizovaný obraz stáří, který se odráží nejen v dominantním gerontologickém (i politickém) diskursu a v přístupu profesionálů k péči o seniory, ale i v konkrétním uchopování stáří samotnými seniory. V první části textu je krátce představen koncept aktivního stárnutí a jeho vymezení prezentované především přístupem Světové zdravotnické organizace a ideovým dokumentem české vlády Národního programu přípravy na stárnutí na období let 2007 až 2012. Zaměřuji se přitom především na normativní dimenzi tohoto konceptu.

Druhá část textu vychází z etnografické studie dvou center poskytujících volnočasové aktivity pro seniory (založené především na zúčastněném pozorování, hloubkových a neformálních rozhovorech s klienty a zaměstnanci). Studovaná centra lze považovat za organizace, které strukturou svých aktivit silně odkazují ke konceptu aktivního stárnutí. Na datech získaných v těchto studiích ukazují, jakým způsobem se v rámci každodenního chodu center a přístupu jejich zaměstnanců konstruuje představa aktivního stárnutí jako žádoucího a nejvhodnějšího životního stylu ve stáří. V následující části se věnuji obrazům aktivního stárnutí tak, jak jej prezentovali klienti center. Snažím se přitom poukázat na normativnost těchto představ, které na úrovni gerontologického diskursu, přístupu zaměstnanců center k seniorům i seniorů samotných vytvářejí obraz aktivního stáří jako stáří nejen dobrého, ale především implicitně „lepšího“.

Geneze konceptu aktivního stáří

Za termínem aktivní stárnutí (či stáří) se skrývá poměrně široká plejáda možných definicí. Světová zdravotnická organizace představuje aktivní stárnutí jako v podstatě celoživotní projekt, který primárně neodkazuje k fyzické aktivitě, ale spíše k zajištění možnosti participace na dění ve společnosti ve všech fázích života [Active Aging. A Policy Framework 2002]. Aktivní stárnutí se v tomto pojetí nedotýká pouze individuálního životního stylu seniorů a jejich fyzické či pracovní aktivity, ale zdůrazňuje rovněž jiné dimenze aktivního zapojení seniorů v rodině, jejich okolí a komunitě. Termín aktivita tedy v pojetí WHO figuruje jako mnohem širší pojem, který se vztahuje především ke snaze zlepšit podmínky

života seniorů. V samotné praxi ale termín aktivního stárnutí nabývá mnohem konkrétnějších významů. Text uveřejněný na stránkách Evropské komise v souvislosti s „novými paradigmaty stáří“ se zmiňuje o tom, že v praxi aktivní stárnutí znamená především „přijetí zdravého životního stylu, déle pracovat, odcházet do důchodu později a být aktivním i po tomto odchodu“. Dále pak doplňuje, že „prosazování aktivního stárnutí je především prosazování možností na lepší život“ [New Paradigms in Ageing Societies 1999]. Na podobnou konceptualizaci aktivního stárnutí odkazuje i Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012 (Kvalita života ve stáří) [2008], který představuje nejdůležitější strategický dokument české vlády vztahující se k otázkám stárnutí populace. Tento dokument definuje aktivní stárnutí jako svou hlavní prioritu. Jeho nutnost přitom jasně spojuje se současnými demografickými trendy. Dokument začíná nastíněním současných změn ve věkové struktuře populace, kterým předchází konstatování, že „starší lidé žijí zdravěji a aktivněji“ (bod 1.1.). Dokument na žádném místě nepodává explicitní definici aktivního stárnutí. Podobně jako definice WHO pracuje dokument s aktivním stárnutím na určitých místech (především bod 2.1.) jako s celoživotním projektem. Na jiných místech lze zase vysledovat tendenci k individualizaci odpovědnosti za kvalitu života ve stáří. Bod 2.7. nazvaný Odpovědnost jednotlivce a společnosti například uvádí, že: „důstojné a aktivní postavení starších lidí vyplývá mimo jiné z aktivního přístupu a odpovědnosti za vlastní život i za mezigenerační vztahy... Starší lidé by měli usilovat o aktivní roli a přínos společnosti, komunitě a rodině. Starší lidé stejně jako všichni mají odpovědnost za využití příležitostí k uplatnění a za odpovědný přístup ke svému životu a ke svému zdraví.“ V části 4, která se věnuje samotné prioritě – aktivnímu stárnutí –, už ale koncept vystupuje v poměrně úzkém významu jako zvýšení ekonomické aktivity seniorů spojené s celoživotním vzděláváním.

Ačkoliv koncept aktivního stárnutí v praxi nabývá různých podob, vždy jeho používání odkazuje na určité společné principy a motivy, které se výraznou měrou vztahují k sociálním významům stárnutí. Klíčovým motivem se stává snaha zpochybnit mýtus neproduktivního stáří. V tomto sleduje tradici konceptů, jako je „produktivní stárnutí“ či „úspěšné stárnutí“. Ačkoliv se jedná o termíny, které v gerontologickém diskursu nefigurují jako synonyma a jejich variace je do značné míry také reakcí na nedostatečnost a implicitní exkluzivitu jakýchkoliv snah definovat „vhodnou“ vizi stárnutí, shodně s konceptem aktivního stárnutí odkazují na termíny aktivity a vychází z podobných principů [Daatland 2005].¹ Všechny významy konceptu aktivního stárnutí (i dalších zmíněných poj-

¹ Stejně jako v případě termínu aktivní stárnutí i u konceptů produktivního a úspěšného stárnutí lze najít řadu možných definic. Například Rowe a Kahn [Rowe, Kahn 1997: 433] definují úspěšné stárnutí pomocí tří hlavních komponentů – nízká pravděpodobnost nemoci a postižení, dobrá kognitivní a psychická způsobilost a aktivní zapojení do života. Tyto komponenty se přitom netýkají pouze konkrétních individuí, ale odkazují i na společenské podmínky života seniorů. Koncept produktivního stárnutí se zaměřuje spíše na zapojení do produktivních aktivit. Bass a Caro [Bass, Caro 2001: 40–41] hovoří o tom,

mů) pracují s představou jednotlivců, kteří se aktivně snaží ovlivnit podmínky svého stárnutí tak, aby byli co nejméně závislí na sociálním systému a ostatních [Neilson 2006]. Důraz na zapojení do trhu práce, celoživotní vzdělávání a aktivní životní styl, se kterými koncept aktivního stárnutí pracuje, zároveň omezují finanční i jinou závislost seniorů na státu. Biggs [2001] v této souvislosti hovoří o komplexní proměně rétoriky a přístupu sociální politiky. V jejím rámci došlo k redefinici původní představy stárnutí jako období závislosti na obraz stárnutí jako příležitosti. Tato příležitost odkazuje na potenciál seniorů, a vytváří tak nové pozitivní reprezentace stárnutí. Podle Biggse dnes sociální politika ve vztahu k seniorům prochází zásadní proměnou. Předchozí obrazy pasivity, snížení činnosti a ztráty rolí, se kterými pracovala a na něž reagovala, byly radikálně přetřansformovány do vize seniorů, kteří aktivně zasahují do všech sfér společnosti v měřítku, které bylo do té doby nemyslitelné.²

Aktivní stárnutí vystupuje v současném gerontologickém diskursu i ve vládních a mezinárodních dokumentech jako univerzální obraz pozitivní vize stárnutí. Řada autorů [Katz 2001–2002; Featherstone, Hepworth 1995] v této souvislosti upozorňuje na přímou souvislost mezi expanzí těchto obrazů a rozvojem konceptu ageismu. Boj proti ageismu se stal jedním z centrálních témat gerontologie a sféry sociální práce, a jak upozorňuje Biggs [1993: 86], často tvoří výchozí bod pro zkoumání stárnutí obecně. Rostoucí zájem o mechanismy stereotypizace stárí se zároveň odehrávají v době demografických trendů, které zviditelňují seniorskou populaci. Šíření tzv. demografické paniky zobrazující stárnutí populace jako hrozbu pro fungování společnosti se výraznou měrou odrazilo i ve vnímání seniorů. Jak konstatuje například Vidovičová [2008: 36], česká veřejnost přeceňuje význam stárnutí populace a hodnotí tyto trendy jako negativní. Na jednu stranu tak seniorská populace získává stále více pozornosti a stává se stále výraznějším segmentem společnosti, na druhou stranu je ale její pozice oslabo-

že produktivní stárnutí je jakákoliv aktivita seniorů, která produkuje společensky ceněné zboží nebo služby nebo rozvíjí kapacitu toto zboží a služby produkovat. Nejedná se přitom pouze o aktivity spojené s trhem práce. Významnou roli v přístupech vycházejících z teorie produktivního stárnutí hraje například dobrovolnická činnost seniorů. Moody rozdíl mezi těmito přístupy charakterizuje slovy: „úspěšné stárnutí vychází z představy, že stárí může být obdobím zdraví a vitality. Produktivní stárnutí vychází z představy, že stárí nemá být obdobím neangažovanosti, ale naopak obdobím přínosu pro společnost prostřednictvím pokračujících pracovních aktivit, dobrovolnictví nebo jiných produktivních rolí“ [Moody 2005: 56–57].

² Tyto změny se týkají například nové konceptualizace seniorů jako silné skupiny potenciálních konzumentů. Gillear a Higgs [Gilleard, Higgs 2000: 29] mluví o životě po odchodu do důchodu jako o „rozšiřující se možnosti pro spotřebu a rozvoje nových identit“. Vytváří se tak celý nový segment stříbrné ekonomiky (*silver economy*), která se obrací na seniory. Jak upozorňuje řada autorů [Coupland 2007; Featherstone, Hepworth 1995; Katz, Marshall 2003], průmysl, reklamy a média obračející se na tento „nový“ typ konzumentů často vytvářejí idealizovanou kulturu seniorů, kteří nestárnou právě díky spotřebě nabízených produktů.

vána negativními obrazy těchto trendů, i seniorů samotných. Expanzi konceptu aktivního stáří je potřeba vnímat jako přímou reakci na jedné straně na rozpoznání ageismu a rozvinutí konceptuálních nástrojů pro jeho uchopení a na straně druhé na demografické trendy, které s sebou ze své podstaty nesou potřebu stáří redefinovat. Rostoucí počet seniorů v populaci podněcuje snahy využít potenciál seniorů (především s ohledem na participaci na trhu práce), který byl po dlouhou dobu ignorován. Zatímco demografická panika reaguje na stárnutí populace jako na hrozbu, koncept aktivního stárnutí ji zobrazuje jako příležitost pro redefinování významů stáří. Zároveň posunuje stárnutí více do roviny osobní odpovědnosti a vlastní životní strategie. V rámci konceptu aktivního stárnutí přebírají individua odpovědnost za kvalitu života ve stáří prostřednictvím svého životního stylu. Stárnutí se stává individuální životní trajektorií, na kterou je potřeba se připravit finančně (participaci na trhu práce) i ve vztahu ke svému zdraví (správnou životosprávu, aktivním životním stylem) [Neilson 2006]. Jak uvádí Moody [2001: 176], aktivní stárnutí můžeme vnímat jako „optimistickou odpověď, která zpochybňuje určité prvky liberálního sociálního státu“. Privatizace sociálních služeb a zdravotnictví, stejně tak jako důraz na reformu penzijních systémů staví jednotlivce do pozice, kdy se stává prostřednictvím svého životního stylu do značné míry odpovědný za kvalitu svého života ve stáří.

Aktivní stárnutí jako „dobré“ stárnutí

Jakkoliv se mohou jednotlivé přístupy k aktivnímu stáří lišit, vždy v jejich rámci můžeme vysledovat jeden silný společný motiv. Aktivní stáří je především stářím pozitivním, stářím, které je představováno jako správný model. Tento model je přitom natolik vhodný, že má být dokonce podporován státem jako jeho oficiální priorita. Jak poznamenává Tulle-Winton [1999: 282], jednou ze současných výrazných změn spojených se stárnutím je vynoření se představy, že lidé by měli dosahovat „dobrého“ stárnutí. Tato skutečnost s sebou nutně nese odlišení stárnutí „špatného“ a stárnutí „vhodného“. Tyto kategorie přitom nelze považovat za objektivní. Hepworth [1995: 177] v této souvislosti uvádí, že tato kategorizace „podporuje a zvyšuje vědomí si věku, kde dominuje strach ze stárnutí. Stáří je tak následně vnímáno jako sociální problém, který může být vyřešen pouze podporou podob stárnutí, jež jsou normativně vymezené jako pozitivní (tj. těch, jež jsou výrazem ‚racionálního‘ a nezávislého životního stylu) a bráněním nebo dokonce trestáním podob stárnutí definovaných jako deviantní (tj. těch ‚neracionálních‘, pohodlných a především pak podporujících sociální závislost)“. Vynoření konceptu aktivního stáří se odehrává ve specifickém historickém kontextu. Samotná idea aktivního stáří přitom představuje výraz určité ideologie, v jejímž kontextu musíme také interpretovat její současnou dominanci v gerontologickém diskursu i v přístupu k politice vůči seniorům [Moody 2001].

Klíčovým mechanismem konstrukce aktivního stáří jako stáří dobrého se přitom stává samotná idea aktivity. Frekvence, s jakou se tento pojem objevu-

je v dokumentech věnovaných problematice stárnutí, poukazuje na její výsadní roli ve formování představ vhodného stárnutí. Katz [2000] přitom upozorňuje na to, že se jedná o relativně nový koncept ve vztahu ke stáří, který ale v současné době představuje klíčovou součást konstrukce jeho sociálních významů. Aktivita postupně dostává příděch univerzálního „dobra“, jehož existence je podporována vznikem řady gerontologických studií mapujících pozitivita aktivního životního stylu ve stáří [Katz 2000: 139]. Současné výsadní postavení aktivity v rámci normativních obrazů stárnutí je i odrazem místa, které možnost být aktivní zaujímá v ageistických představách o stáří. Aktivita je vnímána jako prostředek emancipace od sociálního i fyzického stárnutí [Tulle 2008: 15], potlačuje negativní stereotypy stárnutí pracující s pasivitou a závislostí jako s klíčem k tomu, kdo je sociálně vnímán jako starý. Aktivita ve stáří tento obraz vyvrací, stejně tak jako představu stárnoucího těla jako těla selhávajícího a upadajícího.

Spojení aktivity s životem ve stáří se stalo pozitivním protipólem tradičních představ spojujících stáří s tělesným i psychickým úpadkem a pasivitou [více k tomu Hazan 1994; Katz 1996]. Snaha bojovat proti ageistickým představám o stáří vedla v rámci gerontologie k rozmachu přístupů, které dekonstruovaly stárnutí jako pouhý biologický fakt. Ruku v ruce s touto dekonstrukcí šla často snaha nahradit původně negativní obrazy stárnutí pozitivními vizemi, kde aktivita a produktivita hrála zásadní roli [Featherstone, Hepworth 1995]. Tato změna konceptualizace stáří otevřela dveře k novému promyšlení obsahů stárnutí. Na druhou stranu ale Andrews [1999] upozorňuje, že pozitivní obrazy stárnutí často splývají s obrazy produktivního věku či mládí a veškerá specifika stáří jsou ignorována. Otázky týkající se změn spojených s přirozeným procesem stárnutí (jako je například zhoršení zdravotního stavu či snížení pohyblivosti, a tím i aktivity) se tak paradoxně mohou ještě více problematizovat, neboť jim v těchto představách není vyhrazeno žádné místo [Higgs, Jones 2009]. Vytváří se nová distinkce mezi „mladými starými“ a „opravdu starými“, kteří jsou vystaveni novým, často mnohem hlubším, formám ageismu [Kessler, Rakoczy, Staudinger 2004; Higgs, Jones 2009].

Termíny jako aktivní, produktivní či úspěšné stárnutí jsou vždy termíny normativními. Obsahují v sobě implicitní porovnání mezi různými životními styly a strategiemi ve stáří. Dominance jedné takovéto strategie a její spojení s pozitivními (a tak i žádoucími) vizemi stárnutí mezi nimi ustavuje hierarchický vztah [Holstein, Minkler 2003]. Koncept aktivního stárnutí tak se svým implicitním normativním poselstvím vytváří distinkci mezi těmi, kteří stárnou dobře, a těmi, kteří stárnou špatně [Moody 2001]. Tyto koncepce „vhodného“ stárnutí na jednu stranu bojují proti ageistickým představám stáří tím, že zdůrazňují schopnosti, aktivitu a produktivitu seniorů a stávají se jistou formou „sociální inkluze“ [Biggs 2001: 311]. Na druhou stranu ale vytváří narativy, kde jsou aktivita, produktivita a vhodný životní styl ve stáří vymezeny příliš úzce. Otevírá tak prostor pro sociální inkluzi pouze pro seniory s dostatečnými mentálními a fyzickými schopnostmi, aby se mohli účastnit aktivit asociovaných především s produktiv-

ním věkem [Biggs 2001]. Termín aktivita má v rámci konceptu aktivního stárnutí jasně vymezené obsahy, a „aktivními“ se tak stávají pouze určité činnosti. Jak poukazuje Holstein a Minkler [Holstein, Minkler 2003: 793], aktivity jako například péče o druhé či udržování přátelství z tohoto konceptu vypadávají.

Nezamýšleným důsledkem současného důrazu na aktivní stárnutí jako „správné“ stárnutí je konstrukce specifického mechanismu utváření nových nerovností mezi seniory. Přítomnost aktivity jako centrálního prvku nutně vznáší otázku po postavení těch, kteří nemohou či nechťejí stárnout aktivně. Řada autorů [Calasanti, Slevin, King 2006; Hendricks, Hatch 2006] upozorňuje na to, že rysy spojené s aktivním stárnutím jsou součástí životního stylu především privilegované střední třídy a často apelují na charakteristiky spojené s produktivním věkem. Exkluzivitu modelu aktivního stárnutí je proto možné vnímat také jako součást širší ideologie, jež legitimizuje třídní hierarchie [Hendricks, Hatch 2006: 310].

Přílišný důraz na aktivitu zároveň problematizuje fyzická omezení spjatá se stárnutím organismu a přispívá k zneviditelnění a „kulturnímu popírání postižení, závislosti a ve svém důsledku i smrti“ [Holstein, Minkler 2003: 793]. Vyzdvižení jednoho modelu stárnutí jako univerzálně vhodného nutně ignoruje kategorie genderu, etnicity, socioekonomického statusu a individuální zdravotní stav jako faktory přispívající k diverzitě zkušenosti a přístupu stárnutí [Asquith 2009; Biggs 2001; Holstein, Minkler 2003; Wray 2003]. Aktivní stárnutí tak, jak je prezentováno v rámci sociální politiky, zároveň klade silný důraz na odpovědnost lidí za podobu svého života ve stáří. Potenciální selhání v tomto úsilí je tak konstruováno především jako výsledek selhání individuálního, což může dále posilovat stigmatizaci jedinců, kteří aktivně stárnout nemohou či nechťejí.

Diskurs aktivního stárnutí a centra pro seniory

Diskursy obklopující stárnutí ovlivňují také způsob, jakým jsou strukturovány sociální instituce [Minichiello et al. 2005]. Dominance určitého modelu stárnutí jako žádoucího a hodného podpory ze strany vlády se nutně promítá také do konkrétní praxe práce se seniory. Ačkoliv byla geneze konceptu aktivního stárnutí primárně spojená s teoretickými debatami v rámci gerontologických studií, samotný koncept je současně překládán a transformován v rámci konkrétní sociální interakce [Katz 2000]. Jeho popularita je zčásti dána tím, že programy zaměřující se na aktivizaci seniorů poskytují profesionálům způsoby, jak měřit produktivitu vlastní práce. Aktivizace se stává snadno vykazatelným nástrojem zdůvodnění a vyzdvižení existence služeb pro seniory [Gubrium, Wallace 1990 citováni in Katz 2000: 142].

Reakce na současnou dominanci aktivního stárnutí jako „vhodného“ stárnutí lze vypozařovat na úrovni chodu organizací zaměřujících se na práci se seniory v České republice. Především v druhé polovině devadesátých let zde začala vznikat centra, která si kladou za cíl nabídnout aktivní trávení volného času

specificky seniorům. Tyto organizace pořádají besedy, přednášky, vzdělávací kurzy, pohybové a další aktivity, jejichž účastníky jsou pouze senioři (věková hranice je často formálně zakotvena v samotných stanovách fungování organizace). Chod těchto organizací vychází ze shodných principů a struktura nabídky jejich aktivit je velice podobná. Mezi nejznámější organizace tohoto typu patří v České republice například Občanské sdružení Remedium, Občanské sdružení Život 90, akademie třetího věku na univerzitách či kluby aktivního stáří v různých městech. Tato centra lze považovat za důležitou součást manifestace idey aktivního stáří v konkrétní praxi. Jejich chod odkazuje na principy celoživotního vzdělávání a aktivního životního stylu.

Materiály těchto center explicitně odkazují k aktivitě a aktivnímu stárnutí, které jsou vnímány v souladu s obrazem „dobrého“ stárnutí. Například Občanské sdružení Život 90 se ve své výroční zprávě z roku 2007 zmiňuje o tom, že cílem Akademie seniorů, kterou provozuje, je „udržet a zvyšovat aktivní přístup seniorů k účasti na společenských a vzdělávacích aktivitách“, přičemž dále uvádí, že „tato aktivita vede ke zlepšení zdravotního stavu, omezuje růst počtu závislých seniorů a je podmínkou pro zajištění kvalitního a důstojného stárnutí“ [Výroční zpráva za rok 2007 2008: 22]. S podobnou představou spojení aktivního životního stylu a kvalitního stáří pracuje například i občanské sdružení Remedium, které realizuje programy pro seniory. Na jejich webových stránkách se mimo jiné píše o tom, že podporují „aktivní život, celoživotní vzdělávání a odpovědnost za své zdraví“ a že hlavním cílem všech nabízených aktivit je „zachování kvality života“.³ Tato centra tak přijímají rétoriku spojující aktivitu se zdravým životním stylem ve stáří, přičemž sama sebe představují jako její zprostředkovatele. Aktivita je přitom s ohledem na strukturu nabízených kurzů a činností centry definována především skrze celoživotní vzdělávání a pohybové aktivity.

Ačkoliv se centra prezentují jako otevřená všem seniorům a nefungují zde žádné formální bariéry pro vstup (vyjma věku v některých případech), klienti těchto center představují poměrně homogenní skupinu s ohledem na vzdělání a socioekonomický status. Jedná se především o lidi se středoškolským až vysokoškolským vzděláním. Tato skutečnost je pochopitelná s ohledem na strukturu nabízených služeb, jejichž jádrem jsou vzdělávací aktivity (jazykové a počítačové kurzy, přednášky). Výzkumy týkající se celoživotního vzdělávání ukazují, že lidé s vyšším vzděláním mají větší pravděpodobnost se v pokročilém věku zapojit do dalšího neformálního vzdělávání [Rabušic 2008: 265]. Podobná struktura klientů se ale objevuje i v rámci pohybových programů. Je proto na místě se domnívat, že participace v těchto centrech je spíše součástí životního stylu určitých skupin nezávisle na struktuře samotných aktivit.

Centra samotná lze vnímat jako jedny z výrazných aktérů převádějících diskurs aktivního stárnutí formovaný na úrovni gerontologických přístupů a sociální politiky do konkrétní praxe práce se seniory. Domnívám se, že příklad těchto

³ Dostupné z: www.remedium.cz/programy-pro-seniory/programy-pro-seniory.php (cit. 27. 3. 2009).

center umožňuje, díky jejich úzké návaznosti na ideu aktivního stárání, studovat procesy a aktéry, jejichž prostřednictvím jsou konkrétní významy aktivního stárání konstruovány. Centra vnímám jako určité zprostředkovatele či překladatele konceptu aktivního stárnutí. Tento text se přitom snaží dopovědět na to, co se děje s konceptem aktivního stárnutí v procesu tohoto překladu, jakým způsobem jsou jeho významy přijímány a přizpůsobovány v rámci každodenního chodu těchto center a jejich klientů a jakým způsobem je v jejich rámci ustavována představa aktivního stárnutí jako stárnutí „dobrého“.

Metodologie

Data prezentovaná v této studii vycházejí z etnografické studie dvou center, která se zaměřují na nabídku volnočasových aktivit pouze pro seniory. Centra byla vybrána v různých městech s odlišným počtem obyvatel. Jedno ze studovaných center se nachází v oblasti kolem Prahy a výzkum zde probíhá od roku 2006. Druhé centrum se nachází ve Zlínském kraji ve městě se zhruba třiceti tisíci obyvateli. Z hlediska služeb nabízí méně aktivit, jejich struktura se ale velice podobá aktivitám organizovaných centrem prvním. S ohledem na velikost a počet klientů se ale jedná o centrum několikanásobně menší. Centrem v okolí Prahy prošlo za dobu jeho působení několik stovek seniorů, centrum ve Zlínském kraji má kolem šedesáti stálých členů.⁴

Struktura klientů centra je velice specifická, především co se týče vzdělání. V obou centrech se jedná o klienty se středoškolským, velmi často i vysokoškolským vzděláním. Věková struktura v obou centrech se mírně liší. V centru ve Zlínském kraji, jehož nabídka aktivit je mnohem užší (specificky zacílená především na jazykové kurzy a práci na počítači), se pohybují především senioři mladší ve věku mezi šedesáti jedna až šedesáti šesti lety. Druhé centrum je věkově heterogennější. Na rozdíl od centra ve Zlínském kraji se mezi klienty objevuje poměrně silná skupina seniorů z vyšších věkových ročníků.

Prvotním impulzem pro studium dvou center byla snaha o možnou komparaci. Předpokládala jsem, že poloha centra v okolí jednoho z největších českých měst může ovlivnit strukturu klientů i jejich přístup k aktivitám. Rozhodla jsem se proto použít stejné metody sběru dat při studiu centra odlišné velikosti v menším městě. Moje výchozí předpoklady se ovšem nevyplnily. Tato centra lze považovat za velice podobná prostředí. Organizace služeb, přístup zaměstnanců a klientů, způsob, jakým se centra ve svých materiálech obrací na klienty a veřej-

⁴ Uváděná čísla o počtu klientů mají pouze orientační charakter. Reálné číslo seniorů participujících na aktivitách centra v okolí Prahy je ve skutečnosti spíše menší. Jeden klient může být zapsaný na více aktivit, což se v řadě, ne-li ve většině případů, také děje. Ve statistice se přitom tato skutečnost nereflektuje a je počítáný každý zápis samostatně. Podobně i centrum ve Zlínském kraji eviduje stálé členy. Ti ale nemusí do centra fakticky docházet.

nost, byly téměř totožné v obou centrech. S ohledem na zachování co největší anonymity center a mých informátorů jsem se proto rozhodla v textu spojit obě centra do jednoho prostředí.⁵

Intenzita výzkumného pobytu v těchto centrech se s ohledem na jejich vzdálenost značně lišila. Do centra v okolí Prahy jsem vstoupila v září 2006. Od té doby probíhal sběr dat, jehož hlavním zdrojem byly rozhovory s klienty a zaměstnanci centra, zúčastněné pozorování a analýza dokumentů spojených s chodem centra. Zásadní součástí analyzovaných dat byla data získaná pozorováním a zachycováním neformálních konverzací mezi různými aktéry pohybujícími se v centru. Během každodenní rutiny chodu centra byly mimoděk zpřítomňovány základní premisy a kategorie, které stály v pozadí jeho fungování. Tato data byla doplněna dvaceti pěti hloubkovými rozhovory s klienty a zaměstnanci centra (mezi nimi bylo devět rozhovorů se zaměstnanci a šestnáct s klienty). Během výzkumu jsem trávila v centru vždy dva dny v týdnu nejméně dvě hodiny denně. Měla jsem navíc možnost se aktivně zúčastňovat organizace některých aktivit. Tato skutečnost mi poskytla detailnější pohled na fungování centra z pohledu zaměstnanců a výrazně mi usnadnila kontakt s mými informátory.⁶

Studium centra ve Zlínském kraji probíhalo prostřednictvím intenzivního pobytu na začátku roku 2009, během něhož byl pozorován každodenní chod centra během celého týdne. Data ze zúčastněného pozorování byla doplněna osmnácti polostrukturovanými rozhovory s klienty centra a dvěma hloubkovými rozhovory s jeho zaměstnanci.⁷ Všechny rozhovory byly se svolením mých informátorů nahrávány a následně doslovně přepisovány. Jednotlivé přepisy byly v programu Atlas.ti kódovány podle klíčových témat. Vedení obou center i jeho zaměstnanci byli o průběhu výzkumu informováni, stejně tak jako jejich klienti, kteří se zúčastnili aktivit, během nichž jsem byla přítomna.⁸

Následující část textu vychází z dat získaných při studiu dvou zmíněných

⁵ S ohledem na zajištění co největší anonymity informátorů užívám v textu pouze pseudonymy. V případě zaměstnanců jednotlivých center jsem se rozhodla pro používání pouze ženských jmen i v případě mužů. Malý počet zaměstnanců-mužů v obou studovaných centrech by mohl ohrozit anonymitu mých informátorů především uvnitř samotné organizace.

⁶ Na tomto místě bych ráda zdůraznila, že jsem se aktivně jako dobrovolník či v jiné formě zapojovala i do chodu jiných center, než jsou ta, na které v tomto textu dokazuji. Spojení mého jména s podobnými organizacemi tak může být náhodné a nemusí nijak souviset s prostředím popisovanými v tomto textu.

⁷ Centrum ve Zlínském kraji představuje malé lokální sdružení, kde pracují pouze dva stálí zaměstnanci, kteří navíc působí jako dobrovolníci. Během výzkumu jsem tedy dotazovala všechny zaměstnance daného centra.

⁸ Získání absolutního informovaného souhlasu od všech aktérů pohybujících se v rámci organizace je ovšem vždy problematické. Proměňující se charakter etnografického výzkumu a především velké množství lidí vstupujících do organizací vždy znesnadňuje získání informovaného souhlasu od všech zúčastněných [Punch 1986]. Ani já jsem v tomto ohledu nemohla mít absolutní kontrolu nad tím, zda jsou vždy všichni aktéři informováni o mém výzkumu a pozici v centru. Vždy jsem se ale snažila o to, aby lidé, kolem nichž jsem se pohybovala, o mém výzkumu informováni byli.

center. Prostřednictvím konkrétních výpovědí aktérů, kteří se v nich pohybují, se zaměřuje na způsoby, jakými se v rámci běžného chodu centra a přístupu zaměstnanců vytváří představa aktivního stáří jako žádoucího a nejvhodnějšího životního stylu ve stáří. V druhé fázi se pak zaměřuje na samotný přístup klientů a jejich vztah k obrazu aktivního stáří jako stáří „dobrého“.

Hrdé lvíce – aktivita (a centra), která mění život

Obě studovaná centra se ve svých materiálech explicitně vztahují k ideji aktivního stáří. Centrum ve Zlínském kraji má dokonce jako své heslo „aktivitou proti stárnutí“. V jiném svém materiálu uvádí, že jeho cílem je „ukázat, že i seniorský věk je zajímavý a lze jej prožít aktivně a s úsměvem“. Slovo aktivita je jedním z nejčastějších slov objevujících se na propagačních materiálech obou center. Zároveň je to slovo, které se často objevuje i v dalších kontextech mimo oficiální dokumenty. Jako aktivity nazývají klienti své jednotlivé činnosti, kterých se v centrech zúčastňují (aktivitou je tak účast na jazykových kurzech, přednáškách či počítačových kurzech). Tímto způsobem o „aktivitách“ hovoří i zaměstnanci centra. V této kapitole bych se ale ráda zaměřila na další rovinu, v jejímž rámci představa aktivity vystupuje silně v souvislosti s konstrukcí aktivního stáří jako dobrého. Aktivita je především zásadním konceptuálním rámcem, který zaměstnanci center používají na jednu stranu pro vyzdvihnutí role svého centra a na druhou stranu pro zdůraznění výjimečnosti svých klientů.

S ohledem na vztah center k představám o aktivním stáří není překvapivé, že se zaměstnanci k aktivitě ve stáří stavěli bez výhrad pozitivně. Tento pozitivní přístup často ústil až do glorifikace aktivity jako něčeho, co doslova dokáže změnit seniorům život. Aktivita přitom v těchto představách vystupovala specificky v podobě participace na aktivitách centra. Během několika rozhovorů s různými zaměstnanci centra mi tito lidé přibližovali jeho chod metaforami zobrazujícími aktivitu jako moment, který podobu života ve stáří zásadním způsobem nejenže mění, ale především posunuje k lepšímu. Jedna ze zaměstnankyň pražského centra paní Markéta tento obraz popisovala prostřednictvím metafory „padlých andělů, kteří odcházejí jako hrdé lvíce“. Odkazovala tak k ženám, které často po ztrátě partnera nebo dokonce ve chvíli, kdy se u nich objeví rakovina (explicitně zmiňovaná paní Markétou), vstupují do centra, kde se doslova promění v jinou osobu. Účast na těchto aktivitách a seznámení se s podobně smýšlejícími lidmi změni nejen jejich psychiku a sebevědomí, ale podle slov této informatorky dokonce jejich vzhled. Tyto ženy se promění z frustrovaných žen na sebevědomé, elegantní a o sebe pečující dámy. Podobně hovořila i ředitelka centra ve Zlínském kraji, která se zmiňovala o tom, že jejich centrum už pomohlo spoustě lidí. Tito lidé do centra přicházejí po tom, co odejdou do důchodu nebo co ztratí partnera. Díky aktivitám v centru se přestanou cítit sami a „najdou zase nějaký smysl života“. Svou konkrétní podobu nachází tyto metafory a představy v popise životního příběhu paní P., o které se v dokumentech určených pro veřejnost zmiňuje jedno

z center. Paní P. je příkladem typické ženy, která podle slov jedné zaměstnankyně centra „v centru vyrostla“. Zaměstnankyně centra paní Eva o paní P. hovořila i při našem společném rozhovoru:

Jak jsem napsala o té paní P., to je typická babička, která prostě přišla jen tak nakouknout mezi ty druhý babičky, jestli se teda s nimi může srovnat, a ona tam vyrostla. Ona to ví a je si toho vědoma, je pochválena a říkám, „vy jste naše hvězda,“ a ona se na mě vždycky zazubí a řekne: „Myslíte?“ Já říkám: „ne myslím, já to vím, jak jste se proměnila,“ a ona říká: „a víte, že se mi to taky zdá, že jsem se proměnila, já už nejsem jen ta kostelní babka, která prostě jde s lidmi ze mše a teď si povídá, ale docela jim můžu o něčem povídat“.

Tento příběh přitom silně poukazuje na ambivalentnost těchto představ v praxi. S paní P. (80 let) jsem měla možnost hovořit osobně. Paní P. je ženou, která se posledních více jak deset let starala o svého manžela trpícího Alzheimerovou nemocí. Před jeho onemocněním se spolu podle jejích slov zúčastňovali řady aktivit a společenských akcí. Do centra se dostala krátce před smrtí svého manžela. Péči o nemohoucího partnera popisovala jako emocionálně, fyzicky i časově náročný proces, který ji psychicky vyčerpával. Tento kontext se ale v příběhu P. tak, jak jej popisovaly metaforicky „padlých andělů“, neobjevuje. Příběh vyprávěný zaměstnankyní centra na jednu stranu popisuje životní styl paní P. před tím než v centru „vyrostla“ jako méně aktivní a implicitně rovněž jako méně vhodný.⁹ Zároveň je zde centrum představeno jako hlavní impuls její proměny. Rozhovor s paní P. ale naznačuje, že se zúčastňovala společenských aktivit i před nemocí manžela, která si vyžádala zásadní změnu v jejím životě, a že tak její postupné zapojení se do aktivit mohlo být pouze příznakem návratu k jejímu původnímu životnímu stylu. V příběhu tak, jak mi byl prezentován zaměstnanci, je ale centrum a jeho aktivity představeno jako zásadní zprostředkovatel její proměny „k lepšímu“.

Způsob, jakým se v centrech tyto obrazy vytváří, je potřeba vnímat především v souvislosti s konstrukcí aktivního stáří jako stáří dobrého, které úzce souvisí i s vnímáním role centra. Jak poukazuje Katz [2000], vyzdvihování aktivity v současném gerontologickém diskursu má i své praktické odůvodnění. Aktivita je nejen něčím, co lidé dělají, ale co lze také snadno měřit. Stává se tak podle Katze důležitou součástí disciplinace stárnoucího těla, které může být efektivně podrobováno kontrole ze strany odborníků. Aktivita tak v sobě obsahuje jak etický rozměr tím, že definuje, jak vypadá správné stáří, tak profesionální kapitál. Zaměstnanci těchto center a především centra samotná se stávají těmi, kdo zprostředkovává cestu k těmto obrazům „dobrého“ stárnutí. Jak se zmiňuje Katz [2000: 140], „stárnoucí lidé jsou uzavíráni do sociálních představ, kde morální, disciplinatorní konvence kolem aktivity, zdraví a nezávislosti reprezentují idealizované

⁹ Z rozhovoru s paní Evou nebylo patrné, zda si je vědoma předchozí životní zkušenosti paní P. Nelze proto tento výrok interpretovat tak, že by péče o manžela nebyla hodnocena jako stejně aktivní a hodnotná jako aktivity prezentované centrem.

stáří“. Díky těmto metaforám zaměstnanci centra zdůrazňovali roli svého centra vyzdvihnutím představ aktivity jako univerzálně vhodného modelu pro život ve stáří. Transformaci, kterou v průběžích procházeli jejich klienti, je nutné vnímat jako manifestaci představy aktivního stáří jako stáří dobrého. Kontrastování původních životních stylů a života, který přináší účast na aktivitách, je tak především prostředkem ke konstrukci určitého životního stylu jako implicitně lepšího.

Situování center do pozice zprostředkovatelů aktivního životního stylu, který je zároveň popisován jako univerzálně vhodný model, je pochopitelné z hlediska postavení představy aktivního stárnutí v současných gerontologických diskurzech i přístupu státu. V návaznosti na dominující postavení (často úzce) vymezené aktivity v reprezentacích žádoucího modelu stárnutí se aktivizace seniorů stává klíčem k obhájení relevance samotné existence centra. Centra jsou existenčně závislá na podpoře státu, krajů a jiných subjektů. Přihlášení se k ideám ztělesňovaným představou aktivního stárnutí a zároveň představení vlastní organizace jako prostředníka, který je schopen tyto ideje naplnit, může být nutnou podmínkou pro získávání finanční podpory.¹⁰ Participace na diskursu aktivního stárnutí, který je představován jako vize žádoucího stárnutí, tak může být do jisté míry i vynucenou strategií, jak obhájit relevanci a prospěšnost vlastní organizace. Ta přitom může zakrývat i mnohem otevřenější postoje zaměstnanců k různým životním stylům ve stáří.¹¹

Kromě představy aktivity jako skutečnosti, která transformuje životní zkušenost, se v rámci centra uplatňoval ještě druhý moment podílející se na konstrukci aktivního stáří jako dobrého. Tímto momentem byla explicitní distinkce mezi klienty centra a ostatními seniory. Tato distinkce se neobjevovala pouze v přístupu zaměstnanců, ale i v postojích samotných seniorů. K této skutečnosti se vrátím ještě později, nyní se ale zaměřím na způsob, jakým zaměstnanci konstruovali výlučnost klientů centra.

„Trošičku lepší klientela“ – konstruování výlučnosti klientů

Klienti zúčastňující se chodu centra mi byli jeho zaměstnanci představováni často s pýchou, která v sobě vždy obsahovala méně či více viditelné porovnání s ostat-

¹⁰ Za tuto podnětnou připomínku děkuji anonymnímu recenzentovi/ce tohoto textu.

¹¹ Tuto skutečnost potvrzuje například i dopis, který mi zaslala zaměstnankyně jednoho z center paní Magda po tom, co jsem ji požádala o přečtení první verze tohoto textu. V dopise se distancovala od představy center jako zprostředkovatelů vhodného životního stylu ve stáří. Jak sama napsala: „já jsem nikdy neuvažovala tak, že bych chtěla hovořit o ‚dobrém a špatném stárnutí‘. Já chápu aktivitou vše, co člověk ve stáří dělá, a to neznamená, že musí navštěvovat Centra pro seniory“. Dominance diskursu aktivního stárnutí v politice uplatňované vůči sociálním službám pro seniory tak může vést ke snaze zतोžňovat aktivity center s vizí aktivního stárnutí již jen s ohledem na zachování existence samotného centra. Samotní zaměstnanci přitom mohou sdílet mnohem komplexnější představu aktivního stárnutí.

ními seniory. Při jedné návštěvě centra mi například paní Markéta ukazovala své klienty s poznámkou: „Sem nechodí žádný babky v šátkách, to jsou dámy“. Tento kontrast s „babkami“ se objevoval i během mé další návštěvy, kdy se mi jiná zaměstnankyně centra svěřovala o tom, že si ke své práci „přibrala i ty babičky“. Narážela tak na program připravovaný pro klienty denního stacionáře, který je součástí centra. Seniori navštěvující tento stacionář jsou ve stejném věku jako ostatní klienti centra, často se ale potýkají s těžšími zdravotními problémy. Tato poznámka poukazovala na jasnou distinkci mezi klienty centra a ostatními seniory. Klíčem k této distinkci se přitom stávala právě aktivita.

Možnost participovat na aktivitách centra vydělovala klienty v očích zaměstnanců z jinak homogenní masy seniorů. K ostatním seniorům se přitom stavěli spíše ambivalentně, často pejorativně či paternalisticky, stejně tak jako k jiným možným aktivitám ve stáří. Jedna z dobrovolnic v centru paní Alena kontrastovala každodennost centra, „kde nikdo do ničeho nikoho nenutí a vše vzniká spontánně“, se zážitky ze srazu důchodců ze svého bývalého pracoviště. Ženy, které se tam sešly, označovala za „komunistické babky“ a průběh setkání popisovala velice negativně jako pasivní sezení, kde se „každý bál cokoliv říct“. Podobně porovnávala svou zkušenost i ředitelka tohoto centra, která chvíli vedla klub důchodců. Tito klienti ji podle jejích slov nepřijali dobře. Pořád tam chodili ti samí lidé s věkovým průměrem osmdesát let. Jak dále pokračovala, „vůbec se tam nedělo nic aktivního. Pořád seděli jen na svých židlích. Když tam přišel někdo nový, tak si jim na tu židli hlavně nesměl sednout“. Časem se v tomto klubu vydělila skupinka aktivnějších, které ředitelka označovala „za ty své“, kteří se pak zapojili i do nového centra. Toto vymezení se vůči ostatním aktivitám ve stáří, stejně tak jako vydělení klientů centra z představy o seniorech lze vnímat rovněž jako mechanismus vyzdvihnutí aktivního stáří jako staří „dobrého“. Jak se pokusím ukázat v následující části, tento mechanismus nespočíval pouze ve vydělení jejich klientů, ale obsahoval v sobě rovněž moment jejich konstrukce jako seniorů, kteří stárnou „lépe“.

Klienti centra tak, jak je popisovali zaměstnanci, vystupovali jako lidé, kteří si zaslouží díky svému aktivnímu životu obdiv. Zaměstnankyně centra paní Gábina se například zmiňovala o tom, že „klienty obdivuje v tom, že s tím stářím bojují aktivně, že se k němu staví aktivně“. Paní Eva ze stejného centra zase zdůrazňovala přínos samotného kontaktu s ostatními seniory, který vede k tomu, že klienti o sebe víc dbají. Mluvila v této souvislosti o tom, že klienti „jsou motivovaní se umýt, obléknout, nakadeřit, posoudit, jestli mají dobrou kabelku, jestli nemají už moc nemoderní, oni se jakoby vracejí, do toho svého produktivního období tím, že musí do společnosti“. Nejsilněji je distinkce mezi klienty centra a ostatními seniory patrná ve výroku paní Venduly. Ta popisovala klienty centra následujícím způsobem:

Je to jakoby nějaká trošičku lepší klientela... ne lepší, prostě jiná, protože tady ty lidi jsou zvyklí žít kulturně, prostě vzdělávat se, pracovat na sobě, spousta mých klientů jsou vysokoškoláci nebo lidi se středním úplným vzděláním. Neměla jsem tady

nikdy vyučeného. Měla, mám tady jednoho pána, ale zase je to velice kultivovaný člověk, vzdělaný, s rozhledem, takže většina těch lidí, co já tady potkávám, jsou lidi, kteří mají rozhled a chtějí si ho dál budovat, nebo rozšiřovat, upevňovat, vzdělávat se, kulturně žít, investovat do toho peníze, nešetřit na tomhle.

Tento výrok v sobě obsahuje několik důležitých aspektů představy aktivního stárání. Klienti centra jsou popisováni jako specifická skupina vymezená na jednu stranu svým životním stylem a zároveň socioekonomickými charakteristikami, které tento životní styl do značné míry podmiňují. Klienti jsou popisováni jako lepší či jiní s ohledem na jejich vzdělání a aktivitu. Jak poznamenává Hendricks a Hatch [Hendricks, Hatch 2006: 310], v rámci představy aktivního stárnutí jsou určité vzorce „individuálních“ voleb reprezentované jako vhodnější a zdravější. Tyto volby jsou ale často nedostupné lidem ve znevýhodněných sociálních pozicích. Klienti studovaných center jsou lidmi nejčastěji se středoškolským, velice často i vysokoškolským vzděláním. Jedná se tedy o specifickou skupinu, která z hlediska svého sociálního statusu zaujímala výsadní postavení i v průběhu svého produktivního věku. Výlučnost, kterou například paní Vendula v citovaném úryvku klientům přisuzuje, se tak do značné míry kryje s výlučností jejich sociálního postavení. Struktury pracovního trhu, které byly zdrojem jejich předchozího sociálního statusu, v této fázi jejich života mizí. Jejich výsostné postavení je ale upevňováno skrze aktivní životní styl, který je asociován s produktivním věkem, a umožňuje tak symbolicky udržovat návaznost na předchozí zdroje jejich sociálního postavení i po odchodu do důchodu. Jak je patrné i v předchozím výroku paní Evy, díky neustálé disciplinaci prostřednictvím aktivity se lidé „vracejí do svého produktivního období“. Andrews [1999: 305] v této souvislosti poznamenává, že jádrem idey aktivního či úspěšného stárnutí je nestárnout či přinejmenším minimalizovat viditelnost vlastního stárnutí. Zapojení se do centra tak seniory v očích zaměstnanců v určitém ohledu vzdaluje od stereotypních obrazů stárání. Tato skutečnost umožnila zaměstnancům centra větší identifikaci s představovanými reprezentacemi stárnutí. Jak se dále zmiňuje paní Vendula: „z toho mám radost, že dělám ještě s těma čípernejma, takže zas tak smutné to není, to jsou číperové“. Narážela tak přitom na to, že práce se seniory je emocionálně náročná. Klienti centra ale demonstrovali jiný životní styl, odvolávající se spíše na reprezentace produktivního věku, které, jak je patrné z výroků zaměstnanců center, ale i z oficiálních dokumentů státu, jsou konstruovány jako normativní obraz současného „dobrého“ stárání.

V následující části se budu věnovat způsobům, jakými se k obrazu aktivního stárání vztahují sami klienti center. Zaměřím se přitom především na dva momenty. Prvním z nich budou samotné reprezentace života ve stárání tak, jak je konstruovali senioři. Snažím se přitom poukázat na zásadní roli, jakou aktivita i samotná centra, jež ji reprezentují, hrají v jejich každodenním životě a především v jejich vztahu ke stárání. V druhé části se pak zaměřím na postoje těchto seniorů k jiným životním stylům ve stárání a svým vrstevníkům.

Aktivní stáří jako „jiné“ stáří – senioři a jejich reprezentace aktivního stáří

Jak jsem se pokusila ukázat v úvodní části tohoto textu, koncept aktivního stárnutí je představován především jako model pozitivního stárnutí. Jeho cílem je nabídnout pozitivní reprezentace stárnutí reagující na stereotypní ageistické představy. Podobné procesy lze přitom vysledovat i ve výpovědích klientů center. Ti se v rozhovorech vztahovali k tématu života ve stáří především skrze pozitivní obraz naplněného času. Možnost využít svůj volný čas často vystupovala v protikladu s předchozí životní biografií, která byla, především v případě žen, jež tvoří většinu klientů center, ve znamení shonu a péče o druhé. V rozhovorech se často objevoval motiv kontrastu mezi imperativem „muset“, který charakterizoval jejich produktivní věk, a nynějším „moci“, který dával času v důchodu nové významy. Stáří bylo v rozhovorech s některými klienty zobrazováno jako nejlepších období jejich života. Paní Anna (75 let) například poznamenala:

No ale ty léta strašně rychle utíkají, hrozně to ubíhá a tu dobu, co jsem v důchodu, tak se mi opravdu splnily takové ty mé představy o tom, jak budu žít... Tak já jako mohu říct, je to zvláštní, jsou chvíle, kdy si říkám, tak jako jsem třeba šťastná dnes, jsem v životě nebyla, protože jsem na to neměla čas. Byla jsem zaměstnaná, děti, že jo, jsem dvě děti vychovala, obě studovaly, tak měla jsem spoustu takových schůzí a funkcí – to bylo v té době nutné.

Stejně jako v tomto úryvku, i další klienti zdůrazňovali jejich současný životní styl jako v podstatě splnění přání, na která nebyl v minulosti čas. Odchod do důchodu byl v tomto světle vnímán jako zasloužený odpočinek a doba, která dává prostor pro vlastní seberealizaci.

Pasivita byla v rozhovorech představována jako něco, čemu je potřeba se vyhnout. Ačkoli senioři zdůrazňovali, že oni sami by často raději zůstali doma, aktivní životní styl ve stáří pro ně představoval ideální normu, které se chtěli co nejvíce přiblížit. Jak poznamenala paní Hana (67 let): „To je myslím můj hlavní nepřítel – ta pohodlnost – že prostě, když se doma rozsedíte, tak se potom nechce“. Aktivita přitom tvořila rovněž osu pozitivních obrazů stárnutí, které v rozhovorech konstruovali. Pozitivní reprezentace stárnutí nespočívaly jen v možnosti svůj čas naplnit, ale především v konkrétní schopnosti tak v praxi učinit. Wearing [1995] v této souvislosti upozorňuje na to, že právě aktivita poskytuje výrazný prostředek, jak čelit stereotypním představám o životě ve stáří. Možnost vlastní realizace v aktivním trávení volného času podle něj vytváří prostor pro vytváření pozitivního obrazu stárnutí založeného na demonstraci schopností seniorů a ne na tom, co již dělat nemohou. Současný důraz na aktivní stárnutí jako stárnutí dobré se promítal i do způsobu, jakým se ke stárnutí vztahovali senioři. Aktivita se v jejich výrocích stala osou pozitivního obrazu stárnutí, jehož exkluzivita nejvíce vynikala při popisu jiných životních stylů ve stáří a seniorů, kteří aktivně nežijí.

Ačkoliv stárnutí jako proces je nezpochybnitelné, kategorie stáří je vždy sociálním produktem. To, kdo, kdy a na základě jakých kritérií bude takto klasifikován, je ovlivněno společenským kontextem, ve kterém se stárnutí odehrává. Jak poznamenává Degnen [2007: 78], na konstrukci kategorie stáří se senioři sami aktivně podílí. Tento proces přitom probíhá na úrovni naší každodennosti. Řada studií [například Faircloth 2001; Jolanki, Jylhaä, Hervonen 2000; Jones 2006] poukazuje na to, že senioři sami ustavují distinkce mezi tím, kdo a za jaké situace je „opravdu“ starý. Tato distinkce je úzce svázaná s dominantními obrazy stáří. Jak upozorňuje Jones [2006: 80], společenské významy vztahující se ke stáří nabývají převážně (i když samozřejmě ne výhradně) negativních konotací. Ageistické předsudky vůči seniorům fungují na podobných principech jako rasismus a sexismus tím, že „podporují pohled na lidi ne jako na individua, ale jako na členy sociální kategorie“ [Calasanti, Slevin 2001: 19]. Ageismus umožňuje mladým generacím zobrazovat seniory jako odlišné, a tak se od nich také distancovat.

Distance od kategorie stáří ale neprobíhá pouze na úrovni mladé generace. Sýkorová [2007b: 60] například poukazuje na to, že i čeští senioři se explicitně ohrazují proti homogenizaci seniorské populace a distancují se od ostatních seniorů, které popisují v rámci ageistických předsudků jako staré, nevrlé a neschopné. Stereotypní vnímání stárnutí (které je potvrzováno i seniory samotnými) kontrastuje s potřebami vlastní pozitivní sebe prezentace seniorů. Studie Townsenda, Godfrey a Denby [Townsend, Godfrey, Denby 2006] ukazuje, že senioři samotní vytváří obrazy seniorů-hrdinů a seniorů-chudáků. Hrdinové vystupovali v jejich studiích jako aktivní, s elánem a nadějí do života. Nevzdávali se, i když se v jejich životě objevovaly překážky, často ve formě zdravotních obtíží. Obraz seniorů-hrdinů byl formován v protikladu k obrazu chudáků. Ty představovali senioři, kteří si neustále stěžují, jsou pasivní, nepříjemní a nesnaží se žít naplno. Jejich studie ukazuje, že ačkoliv se senioři vymezují vůči stereotypním obrazům stáří, pokud se jedná o jejich vlastní osobu, často mají tendence je používat na ostatní. Obrazy seniorů-hrdinů získávaly svůj význam až v opozici k stereotypním negativním obrazům „skutečně“ starých [Townsend, Godfrey, Denby 2006]. Podobný proces lze vysledovat i mezi klienty centra. Pozitivní obraz života ve stáří reprezentovaný jejich aktivitou se utvářel v přímé návaznosti na jiné životní styly ve stáří. Tito senioři si byli vědomi existence jiných životních stylů, které často ve vyprávěních sloužily ke konstrukci jejich vlastní pozitivní reprezentace života ve stáří. V jejich výrocích vystupovala kategorie „my“, která se vztahovala k lidem sdružujícím se kolem aktivit center nebo k jejich stejně smýšlejícím přátelům.

Takže, když jsem odešla do důchodu, zjistila jsem, protože jsem bývalá kantorka, že mi chybí činnost mezi lidmi. Zůstat sama doma bylo pro mě frustrující... Takže chodím tady do kurzu angličtiny stále. Líbí se mi to z toho důvodu, že je to taková skupinka stálá, taková přátelská skupinka také... takže my jsme se tak dostali k sobě tak i ti, řekněme, co mají takové pokrokovější názory, a prostě jsme, jak se to dnes říká „in“ (*smích*), takže se nám to moc líbí a i dokonce se scházíme ta naše skupinka mimo angličtinu, abychom si prostě anglicky popovídali. Paní Alena (68 let)

Aktivity prožívané v rámci centra s podobně smýšlejícími lidmi často kontrastovaly s představou ostatních seniorů a jejich náplně volného času jako v případě paní Anny (75 let):

No teda nechodím, jak bych to řekla, nechodím vyloženě na ty akce důchodců, protože tam jsou opravdu hodně lidi, jako už takoví vážní, bez nějakých větších aktivit, že buď nemůžou, nebo je to nebaví, nemají zájem třeba o něco takového. Tak jako takový ty vyloženě domovy důchodců, to ještě zatím pro mě není, ale je to rezerva, až mě bude osmdesát nebo devadesát, tak třeba ráda tam ještě zavítám (*smích*).

Podobně i ve výpovědích mých informátorů vystupovaly obrazy seniorů-chudáků, které sloužily ke konstrukci reprezentací „správného“ a „špatného“ stárnutí. Často prostřednictvím životního stylu lidí ze svého bezprostředního okolí poukazovali na škodlivost pasivity a uzavřenosti ve stáří. Paní Hana (67 let) tak v rozhovoru zmiňovala svou stejně starou kolegyni:

Mám právě jednu kolegyni, která úplně rezignovala a jenom brečí. Nic nedělá. ... Ona, že se jí nechce vstávat, a než se tam dopravuje, a úplně přestala chodit, ta má jediný štěstí, že má manžela, který se dost stará, snaží se jí nějak pomáhat... Ona byla vždycky taková trošičku, ne že by nikam – jezdila, chodila, ale strašně byla pesimistka životní, hrozná. Ona to úplně roznášela, jako nákaza. Ono toho máte v životě dost, na co byste si mohla stěžovat, ale já nevím, pořád jenom kvílet. Ona v tom pokračovala, ale jako tím, že nebyla nucená ráno vstát, nebyla nucená ráno něco si připravit, teď už jsme jí dlouho neviděli, ona nás ani nechce vidět... Víte mně v roce 2000 umřela nejlepší kamarádka na rakovinu, úplně jsme spolu prožívaly všechno a teď si řeknete, ten život je tak strašně krátký, může se cokoliv stát, že jo, nevíte nikdy, co ve vás bují, tak prostě žít každý den v tempu. Tak já jsem zase takový životní optimista. Hana (67 let)

Představa, že člověk musí čas ve stáří především využít, se objevovala téměř ve všech rozhovorech. Seniori často k této představě odkazovali větami typu: „dokud ještě můžu, musím si užít“ či „když ještě můžu chodit, tak nemůže sedět doma“. Nesoulad mezi životními styly ve stáří, na který v předešlém úryvku v případě zmiňované kolegyně odkazovala paní Hana, mohl být dokonce příčinou narušení vztahů s okolím. Například paní Jarmila (67 let) se zmiňovala o rozepřích s bývalými přáteli. Seniori v rozhovorech často zmiňovali, že „lidé se ve stáří mění“. Tuto změnu ale aplikovali především na svoje okolí. Ostatní seniori často v jejich vyprávěních vystupovali prostřednictvím jednoduchých zkratk odkazujících především na negativní obrazy stáří. Paní Alena (68 let) se zmiňovala, že v centru našla konečně „svůj svět“. Dále pokračovala:

Já totiž nejsem z těch důchodců, co sedí u doktora a brečí nad tím, jak je jim špatně a kolik prášků snědli. Já chodím k lékaři jen v nejnnutnějším a mě spíš zajímají takové

jiné věci. Drby nemám ráda, mě zajímají novinky a určitě jsou i jiné skupiny lidí, proto já říkám, že my jsme ti takoví aktivnější senioři.

Podobným způsobem vystupovali ostatní senioři v rozhovorech s dalšími klienty center. Tyto obrazy stárí se nejčastěji soustředily na stěžování si na nemoci, kverulantství, nepřátelství vůči mladým lidem. Paní Iva (66 let) například při neformální konverzaci zmiňovala událost se střetem s jiným seniorem, který si stěžoval na to, že mu mladý pár stojí v tramvaji v cestě. Paní Iva se podle svých slov „musela páru zastat. Kdyby nezasáhla, tak by patřila do té generace, co pořád jen nadává“. Distanci od svých vrstevníků ze strany seniorů potvrzuje i studie Sýkorové [Sýkorová 2007a: 217–18]. Ta poukazuje na to, že čeští senioři používají strategii sociálního distancování. Vymezují se přitom především vůči zvláště stigmatizujícím prvkům spojeným se stářím, jako je resentment a kverulantství. Vlastní pozitivní vlastnosti jsou pak vyzdvihovány především prostřednictvím aktivit, které nejsou typické pro lidi „jejich věku“ (vzdělávání se, sportování, zaměstnání či dobrovolnická činnost). Podobný proces lze vysledovat i mezi seniory navštěvujícími studovaná centra. Aktivita v jejich případě slouží jako prostředek k vymezení se vůči svým vrstevníkům a zároveň vyzdvižení vlastního životního stylu jako „lepšího“. K podobným závěrům dochází i další studie. Hurd [1999] ve své studii centra pro seniory ukazuje, jak se schopnost aktivního trávení volného času stává výrazným motivem života řady seniorů, který dále strukturuje jejich vztahy vůči ostatním vrstevníkům a samotnou zkušenost stárí. Ve studovaném centru se vydělovala skupina seniorů, kteří se vymezovali vůči ostatním „starým“ demonstracemi vlastní aktivity. Možnost účastnit se různých volnočasových aktivit a kurzů a zároveň aktivně pomáhat při jejich realizaci sloužila jako prostředek, jak se odlišit od ostatních méně aktivních či psychicky nebo fyzicky nemohoucích, kteří byli vnímáni jako „skutečně“ staří. Aktivita se tak stala centrálním motivem, kolem kterého budovali svou identitu ve stárí [Hurd 1999].

Aktivita a účast na aktivitách centra sloužila v případě mých informátorů jako prostředek distance od jejich vrstevníků a přiblížení se produktivnímu věku. Tuto distanci je potřeba vnímat rovněž jako distanci od samotných ageistických obrazů stárnutí. Zároveň se ale jejím prostřednictvím konstruoval aktivní životní styl ve stárí jako implicitně lepší v porovnání s „jinými“ životními styly „ostatních“ seniorů, které v jejich reprezentacích vystupovaly jako protipól ideálu spojeného s aktivitou.

Silná skupinová kategorizace „my aktivní senioři“ patrná ve výpovědích klientů i zaměstnanců vymezovala nejen hranice vnitřní, ale také vnější. Senioři stojící mimo ni vystupovali ve výpovědích často s politováním (lidé, kteří mizí z center kvůli zhoršujícímu se zdravotnímu stavu) nebo s despektem (senioři pasivní, kteří si neustále stěžují). Tyto symbolické hranice implicitně hierarchizovaly životní styly ve stárí a zvyšovaly společenský status klientů i center, která jim tyto životní styly pomáhají zprostředkovat. Symbolické hranice jsou přitom často

používány k „prosazování, udržování a odůvodňování hranic sociálních“ [Šafr 2008: 22]. Výlučnost tak byla konstruována skrze vkus a životní styl, které byly představovány jako výsledek individuální volby. Ve skutečnosti je ale potřeba je vnímat především jako volby výrazně determinované sociální pozicí jednotlivců a jejich zdravotním stavem.

Závěr

Není pochyb o tom, že aktivní stáří v současné době představuje normativní představu „správného“ stáří. Jakkoliv se konkrétní definice tohoto konceptu v praxi liší, principy, na které odkazují, jsou vždy velmi podobné. Jak se zmiňuje Andrews [1999: 305], „aktivní stáří je založeno na konceptu adaptace, kdy je individuální přínos měřen mírou, do jaké se přizpůsobuje potřebám společnosti“. Koncept aktivního stárnutí odpovídá na potřebu soběstačných, aktivních, individualistických seniorů, kteří v kontextu rozrůstající se populace seniorů nabízejí optimistickou vizi produktivního stáří. Aktivní stáří se tak stává ikonou „dobrého“ stáří. Tento jeho status je posvěcován národními a mezinárodními dokumenty, které ho představují jako univerzální pozitivní obraz stárnutí. V této práci jsem se snažila ukázat, jakým způsobem s těmito obrazy pracují konkrétní senioři a specifické organizace, jejichž klienty se někteří z nich stávají. Vybrala jsem si studium center, která nabízejí aktivní trávení volného času a zaměřují se přitom pouze na seniory. Tato centra silně reagují na představu aktivního stáří jako stáří dobrého, odkazují k němu ve svých dokumentech a především tuto představu konstruují v rámci svého každodenního chodu. Aktivita v těchto centrech vystupuje jako důležitá osa života seniorů, která má potenciál změnit jejich život zásadně k lepšímu. Tato představa se zhmotňuje v metaforických příbězích jedinců, kteří do center vstupují a docházejí z nich jako noví, lepší lidé. Tyto představy jsou zaměstnanci centra ustavovány jako archetypy bez ohledu na individuální kontexty konkrétních životů klientů center. Díky nim se přitom posiluje výsadní postavení aktivního životního stylu ve stáří, stejně tak jako samotného centra, které k němu výraznou měrou zprostředkovává cestu.

Obraz aktivního stáří jako stáří dobrého ale přijímají a konstruují i sami senioři, kteří se aktivit center účastní. V reprezentacích stárnutí tak, jak je utvářejí, vystupuje aktivita jako klíčový moment jejich každodennosti. Formulují přitom svůj životní styl jako alternativu k obrazům stárnutí, jež se objevují v ageistických představách. Svoji každodennost popisují prostřednictvím aktivního životního stylu symbolizovaného především naplněným časem a kontinuitou i hledáním nových zájmů. Možnost řídit svůj život podle toho, co momentálně chci, je neustále doprovázena imperativem „muset něco dělat“, který už není strukturován kolem zaměstnání a péče o rodinu, ale kolem náplně volného času. Aktivita přitom nevystupuje pouze jako osa jejich každodennosti, ale také jako prostředek k distancování se od ostatních životních stylů ve stáří symbolizovaných často stereotypní představou pasivních seniorů.

Vytvoření nových prostorů pro aktivní trávení času po odchodu do důchodu a podpora služeb, které umožní seniorům se dále vzdělávat a setkávat, je bezpochyby vítanou změnou otvírající seniorům možnosti specifické formy sebe-realizace. Řada studií poukazuje na pozitivní vliv aktivity na psychické i fyzické zdraví seniorů [Nimrod, Adoni 2006; Menec, Chipperfield 1997; Wang et al. 2002]. Přínos fungování těchto center je v tomto ohledu nezanedbatelný a centra si právem zasluhují podporu. Tento text by tak neměl být čten jako kritika center a jejich klientů, ale spíše nezamýšlených důsledků současné dominance konceptu aktivního stárnutí. V této práci jsem se snažila poukázat na roli konceptu aktivního stárnutí jako mechanismu posilování hierarchie mezi životními styly ve stáří. Aktivní stárnutí je v současné době představováno jako univerzální pozitivní model stárnutí. Je to rovněž model, který česká vláda definuje jako prioritní. Jak jsem se pokoušela ukázat, představu aktivního stáří jako stáří dobrého přejímají i zaměstnanci center nabízejících volnočasové aktivity pro seniory, stejně tak jako senioři samotní. Pozitivní obraz stárnutí jde ale paradoxně ruku v ruce se skrytými představami „horšího“ stáří a „hůře stárnoucími“ seniory, vůči nimž se vymezuje. Na tomto místě vyvstává zásadní otázka po možnosti existence nových nerovností, které se mohou utvářet právě na podkladě toho, do jaké míry jednotliví senioři mohou či jsou ochotni „dobře“ stárnout. Aktivita se v rámci studie vynořovala jako zásadní mechanismus utváření distinkce mezi jednotlivými skupinami seniorů. Tyto skupiny a jejich životní styly přitom nevystupují jako rovnocenné, ale v souladu s ideou „dobrého“ stárnutí jako implicitně lepší či horší. V tomto kontextu bychom měli věnovat zásadní pozornost normativním obrazům stáří, jejich konkrétním dopadům na životy seniorů i potenciálním nerovnostem, jež mohou mezi nimi vytvářet.

Poznámka k transkripci

prostě jsme, jak se to dnes
říká „in“ (smích)

Závorka obsahuje kontextuální informaci,
nikoliv výpověď mluvčí/ho.

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ působí jako asistentka na katedře sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni a zároveň absoluuje doktorské studium na katedře sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Ve svém dizertačním výzkumu se pomocí kvalitativních metod zabývá genderovými aspekty stárnutí. Zaměřuje se přitom především na otázky tělesnosti ve stáří a životní styly s důrazem na diskurs aktivního stárnutí. Dlouhodobě se věnuje také tématům z oblasti sociologie medicíny.

Literatura

- „Active Aging. A Policy Framework.“ 2002. [online] Geneva: World Health Organization [cit. 15. 10. 2009]. Dostupné z: <www.who.int/ageing/publications/active/en/index.htmlhttp://whqlibdoc.who.int/hq/2002/WHO_NMH_NPH_02.8.pdf>.
- Andrews, Molly. 1999. „The Seductiveness of Agelessness.“ *Ageing and Society* 19 (3): 301–318.
- Asquith, Nicole. 2009. „Positive Ageing, Neoliberalism and Australian Sociology.“ *Journal of Sociology* 45 (3): 255–269.
- Bass, Scott A., Francis G. Caro. 2001. „Productive Aging. A Conceptual Framework.“ Pp. 37–81 in Nancy Morrow-Howell, James Hinterlong, Michael Sherraden (eds.). *Productive Aging. Concepts and Challenges*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- Biggs, Simon. 1993. *Understanding Ageing: Images, Attitudes and Professional Practice*. Buckingham, Bristol, PA: Open University Press.
- Biggs, Simon. 2001. „Towards Critical Narrativity. Stories of Aging in Contemporary Social Policy.“ *Journal of Aging Studies* 15 (4): 303–316.
- Calasanti, Tony M., Kathleen F. Slevin. 2001. *Gender, Social Inequalities, and Ageing*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Calasanti, Tony M., Kathleen F. Slevin, Neal King. 2006. „Ageism and Feminism: From ‚Et Cetera‘ to Center.“ *NWSA Journal* 18 (1): 13–30.
- Coupland, Justine. 2007. „Gendered Discourses on the ‚Problem‘ of Ageing: Consumerized Solutions.“ *Discourse and Communication* 1 (1): 37–61.
- Daatland, Svein Olaf. 2005. „Quality of Life and Ageing.“ Pp. 371–377 in Malcolm Johnson, Vern L. Bergtson, Peter G. Coleman, Thomas B. L. Kirkwood (eds.). *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Degen, Cathrine. 2007. „Minding the Gap: The Construction of Old Age and Oldness amongst Peers.“ *Journal of Aging Studies* 21 (1): 69–80.
- Faircloth, Christopher A. 2001. „‚Those People‘ and Troubles Talk. Social Typing and Community Construction in Senior Public Housing.“ *Journal of Aging Studies* 15 (4): 333–350.
- Featherstone, Mike, Mike Hepworth. 1995. „Images of Positive Aging. A Case Study of Retirement Choice Magazine“ Pp. 29–47 in Mike Featherstone, Andrew Wernick (eds.). *Images of Aging. Cultural Representations of Later Life*. London, New York: Routledge.
- Gilleard, Christopher, Paul Higgs. 2000. *Cultures of Ageing. Self, Citizenship and the Body*. Harlow: Pearson Education.
- Gubrium, Jaber F., J. Brandon Wallace. 1990. „Who Theorises Age?“ *Ageing and Society* 10 (2): 131–149.
- Hazan, Haim. 1994. *Old Age: Constructions and Deconstructions*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Hendricks, Jon, Laurie Russell Hatch. 2006. „Lifestyle and Aging.“ Pp. 301–319 in Robert H. Binstock, Linda K. George, Stephen J. Cutler, Jon Hendricks, James H. Schulz (eds.). *Handbook of Aging and the Social Science*. London: Academic Press.
- Hepworth, Mike. 1995. „Positive Ageing. What Is the Message?“ Pp. 176–190 in Robin Bunton, Sarah Nettleton, Roger Burrows (eds.). *The Sociology of Health Promotion: Critical Analysis of Consumption, Lifestyle and Risk*. Oxon, New York: Routledge.
- Higgs, Paul, Ian Rees Jones. 2009. *Medical Sociology and Old Age. Towards a Sociology of Health in Later Life*. London: Routledge.
- Holstein, Martha B., Meredith Minkler. 2003. „Self, Society and the ‚New Gerontology‘.“ *The Gerontologist* 43 (6): 787–796.

- Hurd, Laura C. 1999. „We're Not Old!': Older Women's Negotiation of Aging and Oldness.“ *Journal of Ageing Studies* 13 (4): 419–439.
- Jolanki, Outi, Marja Jylhä, Antti Hervonen. 2000. „Old Age as a Choice and as a Necessity. Two Interpretative Repertoires.“ *Journal of Aging Studies* 14 (4): 359–372.
- Jones, Rebecca L. 2006. „Older People' Talking as if They We Are not Older People: Positioning Theory as an Explanation.“ *Journal of Ageing Studies* 20 (1): 79–91.
- Katz, Stephen. 1996. *Disciplining Old Age*. London: University Press of Virginia.
- Katz, Stephen. 2000. „Busy Bodies: Activity, Ageing and the Management of the Everyday Life.“ *Journal of Ageing Studies* 14 (2): 135–152.
- Katz, Stephen. 2001–2002. „Growing Older Without Aging? Positive Aging, Anti-Ageism, and Anti-Aging.“ *Generations* 25 (4): 27–32.
- Katz, Stephen, Barbara Marshall. 2003. „New Sex for Old: Lifestyle, Consumerism and the Ethics of Aging Well.“ *Journal of Aging Studies* 17 (1): 3–16.
- Kessler, Eva-Marie, Kathrin Rakoczy, Ursula M. Staudinger. 2004. „The Portrayal of Older People in Prime Time Television Series: the Match with Gerontological Evidence.“ *Ageing and Society* 24 (4): 531–552.
- Menec, Verona H., Judith G. Chipperfield. 1997. „Remaining Active in Later Life: The Role of Locus of Control in Seniors' Leisure Activity Participation, Health, and Life Satisfaction.“ *Journal of Aging and Health* 9 (1): 105–125.
- Minichiello, Victor, Margaret Somerville, Cathryn McConaghy, Jenny McParlane, Alan Scott. 2005. „The Challenges of Ageism.“ Pp. 1–33 in Victor Minichiello, Irene Coulson (eds.). *Contemporary Issues in Gerontology. Promoting Positive Ageing*. St. Leonards: Allen and Unwin.
- Moody, Harry R. 2001. „Productive Aging and the Ideology of Old Age.“ Pp. 175–194 in Nancy Morrow-Howell, James Hinterlong, Michael Wayne Sherraden (eds.). *Productive Aging*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Moody, Harry R. 2005. „From Successful Aging to Consciousness Aging.“ Pp. 55–69 in May L. Wykle, Peter J. Whitehouse, Diana L. Morris (eds.). *Successful Aging Through the Life Span*. New York: Springer.
- „Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012 (Kvalita života ve stáří).“ 2008. [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí [cit. 25. 5. 2009]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/5045>>.
- Nimrod, Galit, Hanna Adoni. 2006. „Leisure-styles and Life Satisfaction among Recent Retirees in Israel.“ *Aging & Society* 26 (4): 607–630.
- Neilson, Brett. 2006. „Anti-ageing Cultures, Biopolitics and Globalisation.“ *Cultural Studies Review* 12 (2): 149–1648.
- „New Paradigms in Ageing Societies.“ 1999. [online] Brussels: The European Commission [cit. 24. 3. 2009]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/ageing/news/paradigm_en.htm>.
- Punch, Maurice. 1986. *The Politics and Ethics of Fieldwork*. London: Sage.
- Rabušic, Ladislav. 2008. „Senioři a jejich vzdělávání.“ Pp. 265–287 in Milada Rabušicová, Ladislav Rabušic (eds.). *Učíme se po celý život? O vzdělávání dospělých v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.
- Rowe, John W., Robert L. Kahn. 1997. „Successful Aging.“ *The Gerontologist* 37 (4): 433–440.
- Sýkorová, Dana. 2007a. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Sýkorová, Dana. 2007b. „Senioři a význam generace.“ *Sociální studia* (4) 1–2: 131–157.
- Šafr, Jiří. 2008. *Životní styl a sociální třídy: vytvoření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

- Townsend, Jean, Mary Godfrey, Tracy Denby. 2006. „Heroines, Villains and Victims: Older People's Perception of Others.“ *Ageing and Society* 26: 883–900.
- Tulle-Winton, Emmanuelle. 1999. „Growing Old and Resistance: Towards a New Cultural Economy of Old Age?“ *Ageing and Society* 19: 281–299.
- Tulle, Emmanuelle. 2008. *Ageing, The Body and Social Change*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Vidovičová, Lucie. 2008. *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- „Výroční zpráva za rok 2007.“ 2008. [online] Praha: Život 90 [cit. 27. 3. 2009]. Dostupné z: <<http://www.zivot90.cz/uploads/document/76.pdf>>.
- Wang, Hui-Xin, Anita Karp, Bengt Winblad, Laura Fratiglioni. 2002. „Late-Life Engagement in Social and Leisure Activities is Associated with a Decreased Risk of Dementia: A Longitudinal Study from the Kungsholmen Project.“ *American Journal of Epidemiology* 155 (12): 1081–1087.
- Wearing, Betsy. 1995. „Leisure and Resistance in an Ageing Society.“ *Leisure Studies* 14 (4): 263–279.
- Wray, Sharon. 2003. „Connecting Ethnicity, Agency and Ageing.“ *Sociological Research Online* [online] 8 (4) [cit. 31. 3. 2010]. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/8/4/wray.html>>.